

УДК 94 (477.82): 005.5: 336.2

Микола Бармак**ПОДАТКОВІ ПЛАТЕЖІ ДО БЮДЖЕТІВ МІСТ
ВОЛИНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ СТ.)**

Охарактеризовано систему прибутків органів міського громадського управління міст Волинської губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., яка базувалася на податках від нерухомості, прибутків від оренди міської землі та різних зборах. Відзначено, що постійний брак коштів у міських скарбницях був важливим наслідком недосконалості муніципального законодавства і спонукала думи постійно збільшувати розміри платежів та водити нові збори.

Ключові слова: Волинська губернія, місто, урбанізаційний процес, оціночний збір, податки, міське господарство.

У 60-ті рр. ХІХ ст. звичайні прибутки формувалися із грошових зборів, які отримувалися міською владою з оголошених коштів купців і промислових свідоцтв, трактирів, постійних дворів, клеймування ваг, а також непрямих податків, якими оподатковувалися міські жителі за оформлення контрактів, договорів, векселів тощо [30, с. 170].

Податок з нерухомості завжди відігравав істотну роль у поповненні міської скарбниці. “Міське положення” стійким джерелом наповнення міського бюджету визначало податок з нерухомого майна – оціночний збір з нерухомого майна містян з вартості або прибутковості садиб. Податок на майно – це податок, яким обкладається нерухома власність – земля та будинки та був основним джерелом наповнення бюджету муніципальної влади. Оціночний збір розглядався як місцевий тому, що суб’єктом податків визначався лише власник нерухомості і кошти надходили переважно від приватних господарств. Його розмір встановлювався міською думою у розмірі не більше 10 % чистого прибутку від нерухомого майна або 1 % від вартості нерухомості [17 с. 452].

Оціночний збір зобов’язувалися сплачувати усі особи, у власності яких перебували земельні ділянки та будівлі у межах міського поселення. Звільнялися від сплати цього податку урядові установи, майно навчальних та благодійних закладів, будинки, призначені для потреб військових та чиновників, майно, яке належало церкві. Крім того, дума з дозволу губернатора могла звільняти від сплати цього податку власників нерухомості з незначним прибутком [16, с. 433; 15, с. 826].

Для організації роботи із визначення цього збору міські думи утворювали оціночні комісії, до складу яких входили особи, які отримали право голосу на виборах, тобто особи, які володіли відповідним майновим цензом. На чолі цього виконавчого органу стояв один з членів міської управи. Зазвичай, склад комісії обирався на чотири роки. Основою оцінки нерухомого майна у більшості випадків слугував чистий прибуток, який отримували власники. Для його визначення необхідно було дізнатися загальний прибуток та витрати на утримання певної нерухомості упродовж кількох останніх років. У разі неможливості визначення чистого прибутку нерухоме майно оцінювалося в залежності від його вартості [34, с. 22].

Впродовж другої половини XIX – початку XX ст. прибутки, отримані державними містами Волинської губернії від нерухомого майна зростали. Так, якщо у 1861 р. в Луцьку збір з міського майна приносив прибуток на суму 384 крб., то в 1911 р. він обраховувався сумою 8212 крб., тобто в грошовому виразі він виріс у 21 раз. А в Ковелі за цей же проміжок часу аналогічний показник зріс у 19,3 рази [33, с. 52].

Як слушно зазначає дослідниця волинських міст О. Прищепа [31, с. 96], у формуванні прибуткової частини бюджетів приватних міст оціночний збір з нерухомого майна міст Волині мав вищу питому вагу. Так, оціночний збір з нерухомого майна в 1910 р. становив у Луцьку 20,5 % усіх прибутків міста (8760 крб.), а у приватному Дубно – 44 % (15310 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 140]. За підрахунками, ця стаття прибутків середньо становила 42 % загальної суми міських прибутків у приватних містах, а в інших – 24,9 % [6, арк. 61 зв., 62]

Саме через оціночний збір приватні міста намагалися компенсувати обмежені можливості у зборі прибутку з міського майна. Навіть на початку XX ст., коли спрощені міські громадські управління приватних міст вже користувалися деяким міським майном, отримувані від нього прибутки були незначними. Наприклад, якщо у Луцьку прибуток з міського майна становив 22 % всіх міських прибутків (9447 крб.), то у Дубно він не перевищував 8,5 % (2959 крб.) [6, арк. 24; 14, арк. 143]. Тому уповноважені Дубенського міського спрощеного громадського управління на своєму засіданні від 2 вересня 1904 р. констатували, що сума оціночного збору з нерухомого майна “для жителів приватного м. Дубно, що сплачують окрім державного податку ще й чинш за земельні ділянки, ... дійсно непомірно велика, але оскільки місто не має ні власного майна, ні якихось оброчних статей, які давали б прибуток, то для покриття всіх витрат прийшлося збільшити оціночний збір до такої великої суми” [13, арк. 17; 31, с. 96]

Окремі домовласники, аби сплатити усі податки, пов'язані із нерухомістю, змушені були витратити на це весь свій прибуток, який отримували від квартиронаймачів. У таких випадках міська влада просила зменшити бодай суму державного податку на нерухомість, як, скажімо, Дубенське міське спрощене громадське управління у 1901 р. [12, арк. 17].

Вагомим джерелом надходжень, особливо для бюджетів волинських міст, стало отримання органами громадського управління плати за оренду міських земель. Інформацію щодо розміру земельних ділянок, що перебувають у власності міст Волинської губернії станом на 1864 р., наводимо в таблиці 16. Зокрема, міська влада губернського центру Житомира мала в своєму розпорядженні ділянки, які приносили орендні кошти для міського бюджету. Так, на 1906 р. місто мало 552 дес. землі. Житомирська міська дума здавала її окремими наділами в оренду приватним особам. Переважна більшість (біля 480 дес.) перебувала в тимчасовому володінні терміном від 1 – до 12 років. Більше 65 дес. знаходилися у спадковому утриманні з правом переоформлення договорів через кожні 10 років та біля 6 дес. належали приватним особам з правом спадковості без укладання нових угод. Орендатори мали право зводити на цих землях житлові та господарські приміщення. Плата за землю при цьому складала від 2 – до 50 коп. за квадратний сажень. Дорожче оцінювалася оренда земель, які використовувалися торговельними і промисловими закладами – ціна коливалася від 1 – до 37 крб. на рік за квадратний сажень. Сінокосні й орні землі оцінювалися, в залежності від якості землі, від 5 – до 48 крб. за дес. [3, арк. 137 зв.]. Такі ціни були порівняно невисокими для того часу.

В окремих випадках можливість розпоряджатися власною нерухомістю дозволяла містам ліквідувати дефіцит міського бюджету. Так, зокрема, у Ковелі в 1886 р. дефіцит бюджету в сумі 4446 крб. міська дума планувала перекрити коштами від продажу земельних ділянок міста, а також грошовими надходженнями від експлуатації кіннозалізної дороги [7, арк. 40 зв., 41].

У складному становищі перебували приватні міста, такі, як Дубно, Острог, Рівне, Старокостянтинів та Заслав [31, с. 96]. Вони не могли розпоряджатися землею, яка належала власнику населеного пункту. Крім цього, відсутність юридично затверджених договорів сприяла ухиленню орендаторів від регулярної сплати боргів. Зокрема, це було характерним для Житомира початку ХХ ст. Незважаючи на це, управа й далі укладала угоди з такими боржниками [3, арк. 138]. Мали місце й випадки хабарів посадовим особам для вигідніших умов оренди землі.

Підкуп посадових осіб органів самоврядування провінційних міст, спрямований на покращення умов оренди муніципальної землі, був регулярним явищем.

Окрему статтю прибутків муніципальним органам приносили ліси, що перебували в міській власності. Так, Житомирське міське управління за видачу дозволів на рубку деревини щорічно отримувало більше 12 тис. крб. [3, арк. 147 зв.]. А самоврядування Новограда-Волинського у 1899 р. внаслідок продажу кількох тисяч дубів на зруб отримало більше 150 тис. крб. Щоправда, більша частина цих коштів пішла на розрахунки з кредиторами, а не безпосередньо на міське господарство. Ліс охороняли лісники, які отримували платню від міської управи. Зокрема, для охорони житомирського лісу працювало 5 лісників [28, арк. 24].

Крім землі, органи муніципального управління мали право здавати в орендне утримання міські крамниці та місця для торгівлі продуктами та товарами. У 1909 р. оренда магазинів приносила житомирському самоврядуванню щорічно близько 2 тис. крб. [3, арк. 138 зв.].

Поповнювали місцеві бюджети органи міського самоврядування і від здачі в оренду міських будинків, які перебували у власності міста, під квартири жителям міста. У даному випадку міське управління виступало в ролі домовласника і управа отримувала плату за житло [32, с. 84].

Муніципальні управління також могли встановлювати плату за відвідання міських садів. Так, Луцька міська дума в березні 1913 р. видала постанову, згідно з якою сезонний квиток для сім'ї коштував 1 крб., а ціна разового проходу – 5 коп. [27, с. 250].

Наступним джерелом міських прибутків був податок з торгівлі та за підприємницьку діяльність. Міська дума за видачу різноманітних дозволів на зайняття торгівельною діяльністю, промислових свідоцтв та патентів отримувала стабільні грошові надходження. Це були постійно зростаючі джерела прибутків. Слід зазначити, що згідно з “Міським положенням” 1870 р. до муніципальних скарбниць надходила плата за патенти зі всього повіту [15, с. 833]. Однак, вже за наступним міським положенням 1892 р. містам обмежили це право збору лише з документів для діяльності в містах [16, с. 450].

Наступний вид збору згідно з муніципальним законодавством стягувався з трактирного промислу. Його сплачували заклади, які надавали тимчасове житло, або зберігали та продавали спиртні напої. Так, у Новограді-Волинському цей податок стягувався з трьох буфетів, чотирьох трактирних закладів, двадцяти шести пивних крамниць, десяти готелів, семи нічліжних будинків та трьох їдалень [4,

арк.190 зв.]. Трактирний збір давав суттєвіші прибутки у містах із більшою кількістю населення, оскільки у них, відповідно, було більше закладів, які мали його сплачувати [19, с. 309]. Проте цей податок також не перевищував 2 % всіх міських прибутків, крім цього, став приносити менше прибутків порівняно з попереднім часом. Держава встановила казенну монополію на продаж спиртних напоїв, відповідно міста втратили можливість стягувати податок за їх продаж у крамницях. Таким чином, міста не мали змоги використовувати повністю економічний потенціал цього джерела прибутків [36, с. 143].

Іншу статтю прибутків до міської скарбниці складали грошові збори з візницького промислу. Стабільні надходження приносили візницький збір. Крім візників, стягувалися податки з коней та екіпажів, які були у приватній власності. Так, у Луцьку розмір збору обмежувався 3 крб. з кожного коня та 4 крб. з кожного екіпажу щорічно [17, с. 969].

Наступним спеціальним податком, який поповнював місцеві бюджети, був збір з вантажів, які привозилися до волинських міст, де була розташована залізниця. Він призначався виключно на забрукування доріг, які слугували під'їзними шляхами до місцевих залізничних станцій. Розмір збору визначався у 0,25 коп. з 1 пуду вантажів, але деякі з них звільнялися від оподаткування на користь міста. До таких належали військові й арештантські вантажі, пасажирський багаж, поштове майно, кам'яне вугілля, торф тощо [17, с. 946]. Такий податок був суттєвою допомогою для покращення благоустрою міст і приносив чималі прибутки залізничним центрам, таким, як Житомир, Новоград-Волинський, Дубно, Луцьк, Ковель, Здолбунів.

На початку ХХ ст. у волинських містах поширюється створення муніципальних підприємств у такій формі, де одночасно взаємно приймали участь як приватний капітал, так і міський у вигляді акціонерного чи пайового товариства [26, с. 162]. Так, вступ до рівненського товариства споживачів електроенергії на правах асоційованого члена дозволив Рівненській міській думі зберегти право контролю над даним підприємством, а витрати на його спорудження розподілити між усіма пайовиками. Рівненська міська дума придбала 400 паїв на суму 12 тис. крб., що дозволяло їй використовувати упродовж року 400 ламп по 50 ват кожна на освітлення власного приміщення, а також для експлуатації 160 вуличних ліхтарів [11, арк. 223].

Однією з найбільш прибуткових статей міського громадського управління могли бути комунальні підприємства – водогони,

електростанції, електричний громадський транспорт тощо. Однак переважна більшість міст Волинської губернії не мали достатньої кількості коштів для реалізації масштабних проектів на зразок побудови водогону. Внаслідок цього, лише найзаможніші міста могли займатися організацією водогонів та електростанцій. Та й не всі з них отримували прибутки від експлуатації. У Житомирі трамвай та електричне освітлення були організовані концесіонерами й давали мізерний прибуток місту. Прибутки приносили лише підприємства, які належали безпосередньо місту. Так, водогін у Житомирі, який експлуатувався безпосередньо громадським управлінням, у 1914 р. приносив чистого прибутку 11 % від своєї початкової вартості – близько 15 тис. крб., що було гарним показником [9, арк. 16].

Серед підприємств, які приносили прибутки місцевому самоврядуванню, були міські бійні для великої рогатої худоби та свиней. Створення таких підприємств було викликано потребою дотримання елементарних санітарно-гігієнічних правил та проведення ветеринарно-санітарної експертизи м'яса. З відкриттям міських скотобоеень не дозволявся посадибний забій тварин. Бійні підпорядковувалися міській управі й утримувалися містом господарським способом, або здавалися в оренду приватним особам. Зокрема, так було в Житомирі. Місцева бійня для великої рогатої худоби щорічно приносила чистого прибутку біля 10 тис. крб. [3, арк. 142].

Таким чином, система прибутків органів міського громадського управління на Волині в досліджуваний період базувалася на основі податків та зборів від нерухомого майна, яке перебувало у власності міста, прибутків від оренди міської землі. Хоча прибутки волинських міст від нерухомого майна були значно меншими ніж прибутки великих міст, проте вони були суттєвою фінансовою підтримкою для міських бюджетів. У гіршому становищі перебували приватні міста Волині із спрощеним управлінням, де органи міського самоврядування не могли в повному обсязі самостійно контролювати міські збори.

Список використаних джерел

1. *Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр. – Оп. 627. – Спр. 65. Про заснування товариства портланд-цементного заводу у Здолбунові 1897–1907 рр., 38 арк.*
2. *ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр. – Оп. 657. – Спр. 66.*

- Справа про благоустрій міст, містечок та сіл Південно-західного краю в будівельному та санітарному відношеннях. 1904–1912 рр. – 136 арк.
3. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр. – Оп. 662. – Спр. 310. Справа про ревізію ст. рад. О. П. Криловим житомирського міського громадського управління. – 240 арк.
4. ЦДІАУ, м. Київ. – Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора. 1796–1916 рр. – Оп. 666. – Спр. 140. Справа з кошторисами прибутків та видатків всіх міст Волинської губернії на 1913 рік. – 719 арк.
5. ДАВО. – Ф. 3. Луцька міська управа. – Оп. 1. – Спр. 160. Листування з волинським губернатором про будівництво водопроводу в м. Луцьку і проект договору про водопостачання, 1896 р., 140 арк.
6. ДАВО. – Ф. 3. Луцька міська управа. – Оп. 1. – Спр. 869. Постанови Луцької міської думи про бюджет м. Луцька, кошторис доходів і витрат по м. Луцьку і звіт про їх використання, 1909–1910 рр., 534 арк.
7. ДАВО. – Ф. 499. Ковельська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 3. Бюджетний кошторис 1886 р., 168 арк.
8. Державний архів Житомирської області, м. Житомир (далі ДАЖО). – Ф. 62. Житомирська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 1120. Справа про формування прибутково-видаткового кошторису на 1913 р., 64 арк.
9. ДАЖО. – Ф. 62. Житомирська міська управа. – Оп. 2. – Спр. 134. Справа про складне фінансове становище м. Житомира та про заходи для впорядкування міського господарства, 153 арк.
10. Державний архів Рівненської області, м. Рівне (далі ДАРО). – Ф. 165. Рівненська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 24. Статистичні дані про стан товариств у м. Рівному, 1913–1914 рр., 84 арк.
11. ДАРО. – Ф. 165. Рівненська міська управа. – Оп. 1. – Спр. 23. Листування Рівненської міської управи з фірмами та особами стосовно складання проекту кошторису на будівництво електростанції і водопроводу в м. Рівне, 1911–1912 рр., 82 арк.
12. ДАРО. – Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління. – Оп. 1. – Спр. 3. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубно за 1901 р., 522 арк.
13. ДАРО. – Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління. Оп. 1. – Спр. 6. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубно за 1904 р., 418 арк.
14. ДАРО. – Ф. 359. Дубенське міське спрощене громадське управління.

- Оп. 1. – Спр. 10. Журнали засідань зборів уповноважених м. Дубно за 1910 р., 580 арк.
15. *Высочайше* утвержденные Городовое положение. 16 июня 1870 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 2-е. – СПб., 1874. – Т.45. – Отд. первое. – № 48498. – С. 821–839.
16. *Высочайше* утвержденные Городовое положение. 11 июня 1892 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3-е. – Т.12. – СПб., 1895. – Отд. первое. – № 8708. – С. 430–457.
17. *Городовое* положение 11 июня 1892 г. с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. Изд. шестое. Исправленное и значительно дополненное / Составитель Мыш М. И. – СПб.: Тип. А. Бенке, 1908. – 1106 с.
18. *По* вопросу порядка выборов в гласные городских дум лиц нехристианского вероисповедания. 5 марта 1885 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Собрание 3-е. – СПб., 1887. – Т.6. – Отд. первое. – № 2794а. – С. 88–89.
19. *Ерошкин* Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н. П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1983. – 352 с.
20. *Памятная* книжка Волынской губернии за 1886 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1885. – 78 с.
21. *Памятная* книжка Волынской губернии на 1907 год: Изд. губерnsk. статист. ком., 1906. – 183 с.
22. *Памятная* книжка Волынской губернии на 1911 год. – Житомир: Изд. губерnsk. статист. ком., 1910. – 620 с.
23. *Памятная* книжка Волынской губернии на 1912 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1911. – 591 с.
24. *Памятная* книжка Волынской губернии на 1914 год. – Житомир: Волынская губернская типография, 1913. – 548 с.
25. *Бармак* М. В. Формування російської імперської системи державної служби на українських землях (XVIII–XIX ст.) / М. В. Бармак. – Тернопіль, 2016. – 392 с.
26. *Велихов* Л. А. Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства / Л. А. Велихов. – М.: Наука, 1996. – 480 с.
27. *Денисюк* В. Т. Луцьку – 920 років: [історико-краєзнавчі нариси] / В. Т. Денисюк. – Луцьк: Надстир'я, 2005. – 256 с., 6 арк. фотоіл.: фотоіл.
28. *Лаверычев* В. Я. Крупная буржуазия в пореформенной России 1961–1900 / В. Я. Лаверычев. – М: Мысль, 1974. – 252 с.

29. Мельничук Г. І. Дубнівське міське спрощене громадське управління та його діяльність /Г. І. Мельничук //Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність): тези міжнародної науково-практичної конференції (7–9 квітня 1993 р., Рівне). – Рівне: б. в., 1993. – С. 48 – 50.
30. Прищепка О. П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. /О. П. Прищепка. – Рівне, ПП ДМ, 2010. – 286 с.
31. Прищепка О. П. Порівняльні характеристики формування бюджетів державних і приватновласницьких міст Волинської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) /О. П. Прищепка //Наукові записки Університету Острозька Академія: Іст. науки. – Острог: Ун-т “Острозька Академія”, 2000. – Вип. 1. – С. 95–101.
32. Седляр А. В. Господарська діяльність органів самоврядування міст Волині та Поділля напередодні Першої світової війни /А. В. Седляр //Часопис української історії. – К., 2007. – Вип. 7. – С. 80–86.
33. Сміян П. К. Ковель /П. К. Сміян. – Львів: Каменяр, 1968. – 44 с.
34. Содовский Г. Городской оценочный сбор в России /Г. Содовский. – СПб: Экономия, 1910. – Т. 1. – 106 с.
35. Іващенко І. Я. Діяльність Київської міської думи (1917-1919 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” /І. Я. Іващенко. – К., 2012. – 16 с.
36. Седляр А. В. Соціально-економічна діяльність органів міського самоврядування на Волині та Поділлі (1892 – 1918 рр.): автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” /А. В. Седляр. – Київ, 2009. – 18 с.

Mykola Barmak

TAX PAYMENTS TO BUDGETS OF THE CITY OF VOLYN GOVERNMENT (THE SECOND HALF OF THE XIXth ST.)

The system of profits of the city public authorities of cities of Volhynia province in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was characterized, which was based on taxes on real estate, profits from the lease of urban land and various meetings. It was noted that the constant shortage of funds in the city treasuries was an important consequence of the imperfection of municipal legislation and encouraged the дума to constantly increase the size of payments and lead new fees.

Keywords: Volhynian Governorate, city, urbanization process, estimation fee, taxes, urban economy.